

Shukur Xolmirzayev asarlarida istorizmlarning qo'llanilishi

Islomova E'zoza Yorqin qizi
Navoiy davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya: Shukur Xolmirzayev mahoratli ijodkopr bo'lish barobarida o'z asarlarida tilning xilma-xil xususiyatlarini namoyon eta oldi. Xususan, yozuvchi ijod namunalarida tarix manzarasini aks ettirish maqsadida istorizmlardan unumli foydalangan. Ushbu maqolada shu xususda so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: istorizm, tarixiy so'zlar.

Istorizmlar tarixini o'rganish harakatlari Yevropa tilshunosligida ham, ingliz tilshunosligida ham umumiy lug'atchilik masalalarini o'rganishdan ikki-uch asr keyin boshlangan. O'quv lug'atlarini ilmiy asosda o'rganish XVII asrda birinchi ingliz leksikografi S.Jonson, XIX asr boshlarida fransuz tilshunoslari J.Dyubua, K.Dyubua, G.Matore, K.Bak, ispan tilshunosligida Y.Malkil ishlaridan boshlanadi. Keyinchalik o'zbek tilshunosligida leksikografiyaning bu tarmog'ini takomillashtirish davlat ahamiyatidagi masala sifatida kun tartibiga qo'yiladi. Ana shu xatti-harakatlar samarasi o'laroq o'zbek o'quv lug'atchiligi yuqori pog'onaga ko'tariladi va ulkan yutuqlarni qo'lga kiritadi. Bunda P.N.Denisov, L.A.Novikov, S.G.Barxudarov, V.V.Morkovkin, Y.N.Karaulov, M.A.Skopina, V.N.Sergeyev, V.A.RedkinA.V.Tekuchev, Z.A.Potixa, D.E.Rozental kabilarning xizmatlari katta bo'ladi. Til taraqqiyotining ma'lum bir davrida muomalada faol qo'llangan, lekin keyinchalik shu so'z ifodalagan predmet, voqea yoki hodisa o'zining hayotiy faoliyatini to'xtatgach, uni anglatgan so'z ham eskirsa, qo'llanish darajasini susaytirib, yo'qotib, tarixiy so'zga aylanib qoladi. Demak, tarixiy so'zlar o'zi atagan narsa yoki tushuncha iste'moldan chiqib ketganligi bois qo'llanmayotgan leksik qatlamdir. Bu qatlam har bir davrda jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda yuzaga keladi, kamayib boradi. Istorizmlar leksik, semantik, frazeologik xarakterga ega bo'ladi. Eskirib iste'moldan chiqqan, o'z sinonimiga ega bo'lmagan so'zlarga leksik istorizmlar deyiladi: omoch, cho'ri, yuzboshi kabi. Istorizmlar tilning leksik tarkibidan tamoman chiqib ketmaydi, zarur payt-da nutqda qo'llanib turadi, lekin eskirganligi, unutilganligi sababli ma'nosi ko'pincha izoh talab qiladi. Hozirgi o'zbek tili leksikasi tarkibidagi batrak, amin, vasiqa, vaqarnoma, mudarris, charx, kansava, tanob, choriq, quloq kabi so'zlar tarixiy

soʻzlar – leksik istorizmlardir. Soʻz maʼnosi anglatgan narsa, voqea, hodisalar eskirmay, uning maʼnosida yangilanish yuz berib, oldingi maʼnosi istemoldan chiqsa, semantik istorizm deyiladi. Masalan, arbob – aristokrat, arbob – fan arbobi; saroy – podsho qarorgohi, saroy – sanʼat saroyi; vazir – podshoning oʻrinbosari, vazir – ministr; rais – shayxlar rahnamosi, rais – jamoa xoʻjaligi boshligʻi kabi. Eskirib isteʼmoldan chiqqan, oʻz ekvivalentiga ega boʻlmagan iboralarga frazeologik istorizmlar deyiladi[17]. Masalan, madrasa tuprogʻini yalamoq, tarki dunyo qilmoq holatlari hayotda mavjud boʻlmasa ham, ularning ifodasi tarixiylik sifatida saqlanib qolgan .

Jamiyat toʻxtovsiz rivojlanib boradi. Yillar oʻtishi bilan mehnat qurollari, kiyim-kechak, uy jihozlarining yangi nusxalari paydo boʻladi, eskilarining baʼzilari ishlatilmaydigan boʻlib qoladi, natijada ularni ifodalovchi soʻzlar ham bora-bora juda kam qoʻllanadi yoki isteʼmoldan chiqib ketadi. Masalan, qadimgi oʻzbek qatlamga tegishli ashu (qizil tuproq), ashuq (temir qalpoq, dubulgʻa), aqru (sekin) kabi soʻzlar eskirgan soʻzlardir. Demak, qadimda nutqda faol qoʻllanilgan, bugun esa kundalik hayotda ishlatilmay qolgan soʻzlar eskirgan soʻzlar deb atalar ekan. Tilshunoslikda eskirgan soʻzlar ikki guruhga ajratiladi: tarixiy soʻzlar; istorizmlar.

1) tarixiy soʻzlar – hozirda mavjud boʻlmagan narsa hodisalarning isteʼmoldan butunlay chiqib ketgan nomlaridir; bunda soʻz oʻzi ifodalagan tushuncha bilan birgalikda eskiradi: onboshi, ellikboshi, kanizak, olampanoh, eshik ogʻasi, xalfa kabi.

2) istorizmlar – hozirda mavjud boʻlmagan narsa-hodisalarning isteʼmoldan butunlay chiqib ketgan nomlaridir; bunda soʻz eskiradi, lekin tushuncha eskirmaydi, boshqa soʻz bilan ifodalanadigan boʻlib qoladi, bunday soʻzlar isteʼmoldan chiqish arafasida turgan, hozirgi tilda sinonimi boʻlgan soʻzlardir. Agar buni ona tilimizda ifodalaydigan boʻlsak, qavs ichida hozirgi tildagi sinonimlari berilgan: rayon (tuman), ekspres (tezyurar), oblast (viloyat), vrach (shifokor), xirurg (jarroh), injener (muhandis), redaktor (muharrir), redaksiya (tahririyat), ulus (xalq), bitik (yozuv) va h.

Bizning fikrimizcha, ushbu materialni oʻrganayotganda, istorizmlar haqida bir necha soʻz aytish kerak, yaʼni gʻoyib boʻlgan narsalar, hodisalar, tushunchalar nomlari: qoʻriqchi, zanjirli pochta, jandarm, politsiyachi, va boshqalar.

Til tizim sifatida uzluksiz harakatda, rivojlanishda boʻlib turadi, bu tilning ijtimoiy mohiyatidan kelib chiqadi: til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur oʻrtasidagi ikki tomonlama aloqadorlik ularning bir-biriga taʼsirini belgilaydi — jamiyatda boʻlib

turadigan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, ilmiy- texnikaviy taraqqiyot, iqtisodiy va ma'rifiy sohalaridagi islohotlar tilning lug'at boyligida yangi-yangi so'z va atamalaming yuzaga kelishini, ayni paytda ma'lum so'z-Ieksemalaming eskirib, tarixiy kategoriyaga aylanishini taqozo qiladi. Bu jarayon tilning lug'at boyligida istorizm, arxaizm va neologizm kabi leksik birliklarni yuzaga keltiradi¹.

Surxon elining atoqli adibi Shukur Xolmirzyev mahoratli yozuvchi sifatida o'z asarlarida istorizmlardan unumli foydalangan.

“Yosh buxoroliklar” degan yoshlar davralari tashkil topibdi. Ular mamlakat idora usullariga isloh kiritish, chunonchi, usuli jadid maktablarini ochish, gazetalar chop etish, qozilarni ham saylash talablari bilan chiqishibdi va ushbu takliflar yozilgan bir maktubni amir nomiga ham yuborishibdi. Ushbu parchada qo'llangan qozi va amir so'zlari istorizm sanaladi. Amir - boshliq, hukmdor, hokim. Buxoroda va ba'zi musulmon mamlakatlarida: xon, podsholik unvoni hamda shu unvon egasi.² Qozi arabcha so'z bo'lib, ijro etuvchi, hukm chiqaruvchi ma'nolariga ega. Musulmon davlatlarida hukmdor tomonidan tayinlanib, shariat asosida sud vazifasini bajaruvchi, sudya, shar'iy mahkama raisi sanalgan. Ba'zi qozilar ilm bilan ham shug'ullangan. Ba'zan imomlik vazifasini ham bajargan.³

Boqi saroybon hazratning eski mijozi ekan. Kichkina, qirg'iyburun bu kishi ikki bukilib, salom berdi. So'ng hazratning etagini ko'ziga surtib

— Toji sar, toji sar,— dedi.

Keyin navkarlarga hujra ko'rsatib, ulovlarini tim ostiga opkirtirdi. Hazrat bilan Qurbonni shinam bir xosxonaga boshladi. Eshoni Sudur horigan, sahro shamoli yuzlarini qoraytirib tashlagan edi. U kishi tezda hammom qizitishni buyurdi-da, o'rtadagi xontaxta yoniga tiz cho'kdi. Fotiha o'qishdi. So'ng' hazrat xo'rsinib:

— Shaharda nama ahvol? O'rdada nima gaplar? So'zlang!.. Yegan-ichganingiz o'zingizniki, ko'rgan-bilganingizdan so'zlang!—dedi.— Alhol biz poytaxtning ob-havosini bilaylik.

Parchada qo'llangan saroybon forsha so'z bo'lib, saroyni qo'riqlovchi qorovul sanaladi. Shu bilan birga, karvonlar va savdogarlar qo'nadigan saroy egasi, qo'riqchisi.

¹ H. Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 2005. 204-b.

² O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent, 2006.

³ Karimov Q. S. Turkistonda tarixan shakllangan qozilik mahkamalari faoliyatiga kiritilgan o'zgarishlar (Qo'qon PDI. Ilmiy xabarlar nashri), 2021. 150-53-b.

Hujra arabcha soʻz boʻlib, kishi yashaydigan kichkina xona, uycha maʼnosini anglatadi. Bu soʻz ham bevosita tarix bilan bogʻliq. Xosxona soʻzi katta mansab egalari yoki hukumat boshligʻi turadigan joy, saroy maʼnosiga ega. Oʻrda tarixiy soʻz boʻlib, turkiy va moʻgʻul xalqlarida hukmdor, xon qarorgohi, qalʼani nomlab kelgan.

Xulosa sifatida aytadigan boʻlsak, istorizmlar bugungi kunda qoʻllanmasa ham tarixiy asarlarni mutolaa qilish, ularni tadqiq qilish maqsadida ularni oʻrganish lozim. Har qaysi xalq milliy qadriyatlarini oʻz maqsad – muddaolari, shu bilan birga, umumbashariy taraqqiyot yutuqlari asosida rivojlantirib, maʼnaviy dunyosini yuksaltirib borishga intilar ekan, bu borada tarixiy xotira masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Yaʼni tarixiy xotira tuygʻusi toʻlaqonli ravishda tiklangan, xalq bosib otgan yoʻl oʻzining barcha muvaffaqiyat va zafarlari, yoʻqotish va qurbonlari, quvonch va iztiroblari bilan xolis va haqqoniy oʻrganilgan taqdirdagina chinakam tarix boʻladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. H. Jamolxonov. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Toshkent, 2005
2. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. – Toshkent, 2006.
3. Karimov Q. S. Turkistonda tarixan shakllangan qozilik mahkamalari faoliyatiga kiritilgan oʻzgarishlar (Qoʻqon PDI. Ilmiy xabarlar nashri), 2021.

